

Politeja

nr 5(74), 2021, s. 55-72

<https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.74.04>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Joanna SONDEL-CEDARMAS

Uniwersytet Jagielloński

joanna.sondel-cedarmas@uj.edu.pl

KŁOPOTLIWE DZIEDZICTWO PREDAPPIO

KONFLIKT PAMIĘCI A KONSTRUOWANIE NARRACJI EUROPEJSKIEGO MIASTA

ABSTRACT **Contested Heritage of Predappio: Conflicting Memories and Construction of the European City Narrative**

This paper is devoted to the problem of Predappio as a place of contested memory. Benito Mussolini's hometown is presented in literature as a symbolic site of the divided memory of the fascist regime. In what follows, I will examine the process of shaping the image of Predappio from the fascist period to the present day, as well as strategies implemented by local authorities to overcome the legacy of this difficult heritage and build a positive narrative of the city.

Keywords: contested heritage, city narrative, fascism, Italy

Słowa kluczowe: kłopotliwe dziedzictwo, narracja miasta, faszyzm, Włochy

WSTĘP

Problem rozliczenia się z faszystowską przeszłością stanowi ciągle otwarty problem we współczesnych Włoszech. Dotyczy on nie tylko kwestii regulacji prawnych, prowadzenia określonej polityki historycznej czy sposobu postrzegania dyktatury Mussoliniego w społeczeństwie, ale znajduje także swoje odzwierciedlenie w przestrzeni publicznej. Wiąże się z użytkowaniem wzniesionych w okresie faszyzmu budynków, widoczny jest w podejściu do architektury modernistycznej, denominacji ulic i placów, a także z utrzymywaniem (czy wręcz tworzeniem nowych) miejsc pamięci symbolicznie związanych z reżimem Mussoliniego. Na aktualność tego problemu zwróciła stosunkowo niedawno uwagę profesor historii i studiów włoskich na Uniwersytecie Nowojorskim Ruth Ben-Ghiat. W artykule, który ukazał się 5 października 2017 r. na łamach „The New Yorker”, amerykańska uczona, analizując historię dwóch kontrowersyjnych projektów z ostatnich lat, a mianowicie sporów wokół utworzenia muzeum faszyzmu w Predappio oraz zbudowania mauzoleum poświęconego faszystowskiemu dygnitarzowi Rodolfo Grazianiemu w Affile, zadała dość prowokacyjne pytanie: *So why is it that, (...) Italy has allowed its Fascist monuments to survive unquestioned?*¹. Nie ulega wątpliwości, że podejście do materialnego dziedzictwa reżimów totalitarnych stanowi niezwykle aktualny problem badawczy, przede wszystkim w społeczeństwach, które muszą stawić czoła trudnym wydarzeniom we własnej historii. Twórca koncepcji „miejsc pamięci”, Pierre Nora, słusznie zauważył, że problem ten dotyczy „uobecniania przeszłości”². Jak wiadomo, kwestia ta w odniesieniu do pamięci totalitaryzmów została skonceptualizowana w pojęciu „trudnego dziedzictwa”³, stworzonym przez brytyjską antropolog kultury Sharon Macdonald. Wspomniana badaczka w książce *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today* wykazała, że metody „uobecniania przeszłości”, chociaż pojawiają się nie tylko w Europie, są szczególnie charakterystyczne dla społeczeństw europejskich. Wiążą się z próbą odpowiedzi na pytania o uwarunkowania

¹ R. Ben-Ghiat, *Why Are So Many Fascist Monuments Still Standing in Italy?*, „The New Yorker” 2017, 5 X, [online] <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/why-are-so-many-fascist-monuments-still-standing-in-italy>, 1 XII 2020.

² P. Nora, *Between Memory and History, Les Lieux de Mémoire*, „Representations”, special issue: *Memory and Counter-Memory* 1989, nr 26, s. 18.

³ Pojęcie „trudnego dziedzictwa” jest rozmaicie nazywane w naukowej literaturze przedmiotu. Niektórzy autorzy używają tu przymiotników i imiesłów „ambiwalentny”, „kontestowany”, „kontrowersyjny”, „niechciany”, „nieobecny”, „niewygodny”, „niepożądany”, „niewyobrazalny”, „mroczny”, „porzucony”. Por. np. A. Chadha, *Ambivalent Heritage: Between Affect and Ideology in a Colonial Cemetery*, „Journal of Material Culture” 2006, vol. 11, no. 3, s. 339-363; B. Graham, G. Ashworth, J. Tunbridge, *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*, London 2000; R. Harrison, *Forgetting to Remember, Remembering to Forget: Late Modern Heritage Practices, Sustainability and „the Crises” of Accumulation of the Past*, „International Journal of Heritage Studies” 2012, vol. 19, no. 6, s. 579-595; L. Mesckell, *Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology*, „Anthropological Quarterly” 2002, vol. 75, no. 3, s. 557-574; J.E. Tunbridge, G.J. Ashworth, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester 1996. W języku polskim zob. M. Banaszekiewicz, *Turystyka w miejscach kłopotliwego dziedzictwa*, Kraków 2018.

wyboru, a mianowicie dlaczego ta właśnie interpretacja dziedzictwa stała się obowiązująca, przez kogo jest promowana (czyje interesy wyraża?) i czy zmieniające się okoliczności polityczno-kulturowo-społeczne mogą sprzyjać jego reinterpretacji⁴. W opracowaniu pt. *Difficult Heritage: Negotiating in the Nazi Past in Nuremberg and Beyond* Macdonald na przykładzie Norymbergii przedstawiła też różne sposoby traktowania pozostałości po nazistowskich Niemczech, poczynając od ich negowania, odrzucania czy profanowania, po próby wykorzystania w celach edukacyjnych, poznawczych lub w kreowaniu wizerunku miejsc obciążonych owym dziedzictwem. Zwracając uwagę na problem ewentualnej „sakralizacji” tych miejsc i wynikający stąd sprzeciw wobec ich muzeifikacji, wskazała na zaplanowane zabiegi mające na celu osłabienie ich symbolicznej wymowy, żeby zapobiec urządzaniu swoistych pielgrzymek przede wszystkim przez neofaszystów i inne siły ekstremistyczne⁵.

We Włoszech problem trudnego dziedzictwa okazał się szczególnie wyraźny w odniesieniu do Predappio. To położone w północnych Włoszech, w regionie Emilia-Romania, 25 kilometrów od Forlì i liczące zaledwie 6212 mieszkańców miasteczko zapewniło sobie swoje miejsce w historii przede wszystkim jako miejsce urodzin oraz pochówku Mussoliniego. Nie ulega wątpliwości, że „problem Predappio” wiąże się z trwającą od ponad pięćdziesięciu lat we Włoszech dyskusją nad samym charakterem reżimu Mussoliniego i potrzebą rozliczenia z tym okresem w historii⁶. Dotyczy on

⁴ S. Macdonald, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*, New York 2013, s. 7.

⁵ S. Macdonald, *Difficult Heritage: Negotiating in the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, London 2009.

⁶ Chociaż powojenne Włochy starały się budować swój ład instytucyjny i polityczny w silnej opozycji wobec faszyzmu, to jednak forsowana przez koła antyfaszystowskie tendencja do przedstawiania reżimu Mussoliniego jako „zamkniętego rozdziału w historii” doprowadziła już w latach 50. do ugruntowania się, głównie w środowiskach konserwatywnych, wizji stosunkowo łagodnej dyktatury, pozbawionej cech totalitarnych i zasadniczo odmiennej od reżimu Hitlera czy Stalina. Wspomniana interpretacja, zapoczątkowana między innymi przez dziennikarza i jednego z wybitniejszych przedstawicieli świata kultury faszystowskiej Indra Montanellego, który w książce *Buonuomo Mussolini* w 1947 r. stwierdził m.in., że *państwo policyjne duce ograniczyło się do wypędzenia kilkuset antyfaszystów*, została następnie ugruntowana przez Hannah Arendt w studium *Korzenie totalitaryzmu* w 1951 r. Interpretacja Arendt, która nie zaliczyła reżimu Mussoliniego do systemów totalitarnych, odcisnęła silne piętno na włoskiej historiografii w latach 60., wpływając na studia takich badaczy jak Renzo De Felice, Roberto Aquarone i Piero Melograni. W szczególności De Felice, zdaniem współczesnych badaczy, przyczynił się do rozwoju rewizjonizmu historycznego we Włoszech w latach 80. De Felice, który pierwotnie negował totalitarny charakter faszyzmu, a od 1975 r. określił go jako „totalitaryzm niepełny”, starał się akcentować różnice pomiędzy nazistowskimi Niemcami i faszystowskimi Włochami, zwracając uwagę na brak istnienia ideologii antysemickiej we włoskim faszyzmie i wpisując wprowadzenie ustaw rasistowskich w 1938 r. w politykę zbliżenia z Niemcami hitlerowskimi. Historyk Brunello Mantelli określił interpretację faszyzmu De Felicego jako „próbę złagodzenia zjawiska faszyzmu poprzez porównanie”. Zapoczątkowana przez De Felicego interpretacja faszyzmu jako stosunkowo łagodnej dyktatury rozpowszechniła się na jeszcze większą skalę w społeczeństwie włoskim po włączeniu Sojuszu Narodowego (Alleanza Nazionale) do centroprawicowej koalicji rządowej premiera Silvia Berlusconi w 1994 r. Na przełomie XX i XXI wieku wizja faszyzmu jako „operetkowej dyktatury”, niekrwawej, zasadniczo różnej od reżimu Stalina i Hitlera, rozpowszechniła się nie tylko w środowiskach neofaszystowskich i postfaszystowskich, ale także wśród zwolenników partii Berlusconi. W konsekwencji z początkiem XXI wieku na coraz szerszą skalę w życiu publicznym

także kwestii tak zwanej podzielonej pamięci, który pojawił się w publicznej debacie w latach 90. XX wieku. Włoska historyk Simona Storchi określiła Predappio jako *symbolic site of the divided memory of the Fascist regime*⁷, a były burmistrz Giorgio Frassinetti z centrolewicowej Partii Demokratycznej (Partito Democratico, PD) ochrzcił je mianem „Czarnobyła historii”⁸.

Niniejszy tekst ma na celu przybliżenie „problemu Predappio” jako miejsca obciążonego negatywną pamięcią, ze szczególnym uwzględnieniem roli, jaką odgrywa ono we współczesnej debacie publicznej we Włoszech. Posługując się metodą historyczno-porównawczą, bazującą na analizie dostępnej literatury naukowej oraz artykułów prasowych, zamierzam pokazać, jak kształtował się wizerunek rodzinnej miejscowości duce poczynsz od okresu faszyzmu po czasy współczesne, oraz jakie strategie próbowały wprowadzić władze miejskie w celu przezwyciężenia bagażu owego trudnego dziedzictwa i zbudowania pozytywnej narracji miasta. Analizując na zakończenie spory współczesnych historyków wokół projektu utworzenia muzeum faszyzmu w Predappio, będę starała się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego pamięć o okresie dwudziestolecia faszystowskiego stanowi ciągle otwarty problem w społeczeństwie włoskim.

1. PREDAPPPIO JAKO „BETLEJEM FASZYZMU”

Predappio jest miastem założonym w okresie faszyzmu na miejscu dawnej frakcji Dovia⁹, znajdującej się w starszej części Predappio Vecchia (obecnie Alta). To tutaj 29 lipca 1883 r. przyszedł na świat przyszły duce. Tak zwane Predappio Nuova (od marca 1936 r. nazywane po prostu Predappio) zostało oficjalnie otwarte 30 sierpnia 1925 r. w obecności żony Mussoliniego Rachele, jego brata Arnalda, ówczesnego sekretarza partii faszystowskiej (Partito Nazionale Fascista, PNF) Roberta Farinacciego i faszystowskiego *gerarki* Itala Balba, podczas gdy dawne centrum, przemianowane na

rozwinęło się zjawisko, które wybitny badacz systemów totalitarnych Emilio Gentile określił mianem „banalizacji faszyzmu” oraz „retrospektywnej defaszyzacji reżimu Mussoliniego”. Szerzej na ten temat zob. J. Sondel-Cedarmas, *Retroaktywna „defaszyzacja faszyzmu” w interpretacji Emilio Gentilego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2017, t. 39, nr 1, s. 109-123; A. Mattioli, „Viva Mussolini”: *La guerra della memoria nell'Italia di Berlusconi, Bossi, Fini*, Milano 2011, s. 46-47 oraz B. Mantelli, *Fascismus, Geschichte Italiens, Selbstverständnis der Republik: Kritische Anmerkungen zur jüngsten Debatte über die Beziehung von Geschichte und Gegenwart*, [w:] *Faschismus und Faschismen im Vergleich: Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag*, red. C. Dipper, J. Petersen, Köln 1998-1999.

⁷ Cyt. za: S. Storchi, *The ex-Casa del Fascio in Predappio and the Question of the „Difficult Heritage” of Fascism in Contemporary Italy*, „Modern Italy” 2019, vol. 24, no. 2, s. 141.

⁸ *Tamże*.

⁹ Mussolini przyszedł na świat w gospodarstwie Varano di Costa w przysiółku Dovia, oddalonym od Predappio o około 15 km, który liczył wówczas około 500 mieszkańców. Z okazji wizyty Mussoliniego 15 kwietnia 1923 r. mieszkańcy Predappio uroczyście podarowali mu dom, z którego jego rodzina wyprowadziła się, kiedy przyszły duce miał zaledwie rok. Od tego czasu otrzymał on nazwę „domu rodzinnego Mussoliniego” (*la casa natale di Mussolini*). M. Proli, *Predappio, il paese del duce*, „E-Review Dossier” 2019-2020, vol. 7, s. 3-4.

Predappio Alta, stało się jedną z dzielnic nowego miasta. Uroczystość otwarcia została uwieczniona na jednym z pierwszych filmów dokumentalnych, nakręconych przez Istituto Luce pt. *Omaggio nazionale alla casa del Duce*¹⁰. Dzięki zaangażowaniu najwybitniejszych architektów reżimu oraz przy wykorzystaniu znacznych środków finansowych ze skarbu państwa (przeznaczanych corocznie na jego rozwój aż do 1942 r.) Predappio stało się prototypem modelowego faszystowskiego miasta. W latach 1926-1942 przebudowano nie tylko dom rodzinny duce, który został zamieniony na stałą ekspozycję muzealną, dodając specjalnie dla celów propagandowych zakład ślusarski, co miało podkreślać chłopskie korzenie faszystowskiego przywódcy, ale także wzniesiono ratusz i zamek Rocca della Caminate, przyszłą siedzibę rodziny Mussolinich. W kolejnych latach wybudowano też latarnię, tak zwaną *Faro della Vittoria* (Latarnia Zwycięstwa), szkołę podstawową, ratusz miejski, przedszkole, urząd pocztowy i koszary dla *carabinieri*, które ostatecznie ukończono w 1942 r. Rozbudowano także cmentarz w San Cassiano in Pennino z monumentalnym grobowcem rodziny Mussolinich, gdzie przeniesiono szczątki rodziców duce, oraz przebudowano w stylu neoromantycznym kościół wraz z oratorium pod wezwaniem Santa Rosa (na cześć matki Mussoliniego Rosy Maltoni) ze słynnym obrazem pt. *Madanna del fascio* (*Madonna z różgami liktorskimi*). W latach 1934-1937 powstał imponujący budynek *Casa del Fascio e dell'ospitalità*, oficjalnie otwarty przez donnę Rachelę Mussolini i sekretarza PNF – Achillego Staracego, 21 kwietnia 1937 r., który oprócz biur lokalnego oddziału partii faszystowskiej mieścił także hotel, sale konferencyjne i biuro do obsługi wycieczek.

W okresie faszyzmu Predappio odgrywało ważną rolę w systemie propagandy reżimu jako „Betlejem ery faszystowskiej” (*Betlemme dell'Era Fascista*) i „obowiązkowy cel podróży każdego Włocha”¹¹. Wśród osobistości, które odwiedziły wówczas Predappio, należy wymienić króla Wiktora Emanuela III, kolejnych sekretarzy PNF, na czele z Augustem Turatim, a także znanych przedstawicieli świata kultury, jak na przykład futurystę Filippa Tommasa Marinettiego czy kompozytora Pietra Mascagniego. Predappio stało się ważnym punktem na mapie Włoch, elementem wykorzystywanym w wychowaniu politycznym w duchu faszystowskim i budowaniu kultu duce¹². Znalazło także swoje miejsce w literaturze hagiograficznej, biografiach i panegirykach pisanych na cześć Mussoliniego¹³. I tak, książeczka dla dzieci pt. *Una favola vera*, autorstwa Hardouina Di Belmonte, opatrzona ilustracjami Anny Tommasini, rozpoczynająca się wstępem: *Było sobie raz Predappio, mała wioska na żyznej ziemi Romagni, gdzie żyło się bardzo skromnie*, kończyła się następującymi słowami: *Zapamiętaj, że on poświęca całe swoje życie dla dobra Ojczyzny i ty też od tego momentu bądź mu za to wdzięczny. Prawie nigdy go nie*

¹⁰ Archivio Istituto Luce, *Omaggio nazionale alla casa del Duce. Comune di Predappio*, 1925.

¹¹ M. Proli, *Predappio...*, s. 5.

¹² Szerzej na temat konstrukcji mitu Mussoliniego zob. L. Passerini, *Mussolini immaginario: Storia di una biografia (1915-1939)*, Roma-Bari 1991, s. 89.

¹³ Jak wykazał Massimo Baioni, to sam Mussolini promował literaturę poświęconą rodzimym stronom. W książce napisanej dla uczczenia pamięci zmarłego w 1931 r. brata pt. *Vita di Arnaldo* dużo uwagi poświęcił miejscom z dzieciństwa, gdzie Predappio odgrywa kluczową rolę. Zob. M. Baioni, *Predappio*, [w:] *I luoghi della memoria: Simboli e miti dell'Italia unita*, red. M. Isnenghi, Roma-Bari 1996, s. 506-507.

*spotykamy, ale ma się tu wrażenie, że nawet powietrze, którym oddychamy, pełne jest jego siły i uroku; i z wszystkich stolic Europy i zza Oceanu czekamy na słowo duce z Rzymu*¹⁴.

Równie istotną rolę propagandową odgrywała „turystyka ideologiczna” do miejsc rodzinnych duce, której organizacją zajmowały się instytucje faszystowskie (lokalne oddziały partii PNF, Opera Nazionale Dopolavoro, Gioventù Italiana del Littorio), a także organizacje kombatanatów, wojsko oraz szkoły. Jak słusznie zauważył Mario Proli, wspomniane wycieczki, które dla wielu Włochów stanowiły rzadką, czy wręcz jedyną, okazję, żeby opuścić granicę własnej gminy czy miasteczka, miały szczególną atmosferę oraz bazowały na stałym scenariuszu¹⁵. Zazwyczaj przewidywały one około dwukilometrowy marsz z rynku w Predappio na cmentarz w San Cassiano in Pennino i złożenie kwiatów przy grobie rodziców Mussoliniego (od 1941 r. również syna Bruna) przy tradycyjnych pozdrowieniach rzymskich, a następnie zwiedzanie kościoła, dębu duce i jego domu rodzinnego. Zjawisko to przybrało szczególnie na sile w latach 30., tak że ówczesny sekretarz PNF Starace postanowił utworzyć (w 1940 r.) biuro propagandy w Predappio, które zajmowało się organizacją wizyt przewodnickich, serwisem fotograficznym i sprzedażą pamiątkowych gadżetów. O znaczeniu Predappio, ochrzczonego przez Staracego mianem „Galilei wszystkich Włochów” (*Galilea di tutti noi*) w propagandzie faszystowskiej, świadczy także fakt, że po powstaniu włoskiego imperium kolonialnego w Afryce Wschodniej planowano stworzyć w Etiopii miasto pod nazwą Predappio d'Etiopia.

2. PREDAPPIO W OKRESIE I REPUBLIKI JAKO MIEJSCE TRUDNEGO DZIEDZICTWA

Po upadku faszyzmu Predappio – jako centralne miejsce w procesie tworzenia mitu duce i korzystające w okresie reżimu z wielkich dotacji państwowych – stało się miejscem obciążonym negatywną pamięcią. Z tego szczególnego charakteru zdawali sobie sprawę nawet polscy żołnierze 2 Korpusu, którzy wyzwolili Predappio 28 października 1944 r. W Instytucie Polskim w Londynie zachował się pamiątnik jednego z żołnierzy 5 Kresowej Dywizji Piechoty, który tak opisał swoje wrażenia: *Predappio Nuova jest mekką faszyzmu, ponieważ nie jest jedynie kołyską faszyzmu, ale też jego dziełem. Bez Predappio mały Benito czy wielki Mussolini tak czy inaczej urodziłby się, ale bez Mussoliniego nie byłoby Predappio. Wystarczy krótki spacer, żeby się o tym przekonać. Jest tu więcej budynków niż mieszkańców. Każdy z nich reprezentuje ideę faszyzmu*¹⁶.

Po upadku faszyzmu, zgodnie z polityką *damnatio memoriae*, próbowano wymazać w Predappio wszelkie ślady duce¹⁷. Jak słusznie zauważyła niemiecka historyk Hannah

¹⁴ H. Di Belmonte, *Una favola vera*, Milano 1933.

¹⁵ M. Proli, *Predappio...*, s. 11.

¹⁶ Cyt. za: M. Proli, *Predappio...*, s. 21.

¹⁷ Pierwsza opcja została zastosowana zaraz po zaarrestowaniu Mussoliniego 25 lipca 1943 r. oraz po upadku faszyzmu 25 kwietnia 1945 r. i ograniczała się do zniszczenia najbardziej oczywistych symboli

Malone, we Włoszech nie przeprowadzono gruntownej polityki defaszyzacji przestrzeni publicznej. Wprawdzie w lipcu 1944 r. ówczesny minister edukacji (Ministro della Pubblica Istruzione) Guido De Ruggiero wystąpił z propozycją stworzenia specjalnej komisji w celu usunięcia budowli dawnego reżimu, ale ten postulat nigdy nie został zrealizowany. W obliczu braku odgórnych wskazówek rządowych lokalne władze prowadziły dość niejednolite działania w tym zakresie. Zdaniem Meloni można wyróżnić ich trzy rodzaje: 1) świadome niszczenie, 2) zaniedbanie oraz 3) ponowne użycie¹⁸. Ta polityka jest szczególnie wyraźna w przypadku Predappio. Dom rodzinny Mussoliniego został skonfiskowany przez państwo jako „zysk reżimu” (*profitto di regime*), *Casa del Fascio* stała się siedzibą lokalnej komórki partii komunistycznej oraz socjalistycznej (*Casa del popolo comunista e socialista*). Zachował się jedynie grobowiec rodziny Mussolinich. Miasto pozabawione dofinansowań ze strony państwa i dodatkowo obciążone „trudną pamięcią” stopniowo popadało w ruinę. Sytuację tę opisał bardzo plastycznie apologeta faszyzmu Vittore Querèl w książce pt. *Il paese di Benito. Cronache di Predappio e dintorni* w 1954 r.: *Predappio dziś jest najbiedniejszym, najsmutniejszym i najnędnym miastem we Włoszech (...) wcześniej tętniło życiem, teraz wszystko milczy (...). Klimat tragedii i zniechęcenia panuje w tym porzuconym Predappio, jakby musiało ono odkupić jakąś wielką winę*¹⁹.

Jak podkreślił jednak Querèl, historia Predappio związana jest już definitywnie z osobą duce: *Predappio już na wieki będzie nosiło w sobie Jego imię i wspomnienie. Czy tego chcemy, czy nie*²⁰.

Kolejny etap w historii Predappio rozpoczął się w 1957 r., kiedy ówczesny premier Włoch, związany z Chrześcijańską Demokracją (Democrazia Cristiana, DC) Adone Zolli, zezwolił na pochowanie szczątków Mussoliniego na cmentarzu w San Cassiano in Pennino. Wiadomość o przeniesieniu ciała duce z klasztoru Kapucynów w Cerro Maggiore, gdzie spoczywało od 1946 r., do grobowca rodzinnego wywołało zainteresowanie światowej prasy²¹. Pochówek duce 30 sierpnia 1957 r. rozpoczął okres peregrinacji ze strony nostalgików Włoskiej Republiki Społecznej i ugrupowań neofaszystowskich, w pierwszym rzędzie związanych z Włoskim Ruchem Społecznym (Movimento Sociale Italiano, MSI), partią stworzoną przez byłych dygnitarzy Włoskiej Republiki Społecznej w 1946 r.²². Zgodnie z kultem poległych za sprawę, charakterystycznym

reżimu, a w szczególności podobizn duce. Jak zauważyła Luisa Passerini typowym zabiegiem po 25 lipca 1943 r. było usuwanie i niszczenie w całych Włoszech popiersi, pomników i wyobrażeń duce. Zob. L. Passerini, *Mussolini...*, s. 183.

¹⁸ H. Malone, *Legacies of Fascism: Architecture, Heritage and Memory in Contemporary Italy*, „Modern Italy” special issue: *The Force of History* 2017, vol. 22, no. 4, s. 448.

¹⁹ V. Querèl, *Il paese di Benito. Cronache di Predappio e dintorni*, Roma 1954, s. 22 i 60.

²⁰ *Tamże*, s. 77.

²¹ Miejsce pochówku duce od 28 kwietnia 1945 r. do końca lata 1957 r. było utrzymane w tajemnicy. Zob. A. Mattioli, *„Viva Mussolini...”, s. 108.*

²² Literatura na temat MSI jest dość bogata. W języku polskim na uwagę zasługują opracowania Marka Bankowicza. Zob. M. Bankowicz, *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 2006, nr 1(5), s. 52-65; tenże, *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011, s. 163-186.

dla kultury politycznej faszyzmu, grób duce przekształcił się dość szybko w sanktuarium pamięci i kluczowe miejsce w rytuałach politycznych tego ugrupowania. Należy podkreślić, że MSI – niezależnie od wyraźnego zapisu w konstytucji z 1947 r. – nie odżegnywała się od swoich korzeni postfaszystowskich²³. Szczególnie uroczyscie *missini* obchodzili w Predappio rocznicę marszu na Rzym 28 października, dzień urodzin duce 29 lipca i datę jego śmierci 28 kwietnia. Kiedy w kwietniu 1971 r. skrajna prawica zorganizowała w Predappio manifestację z okazji rocznicy śmierci Mussoliniego, doszło do poważnych starć z siłami antyfaszystowskimi. Kulminacją klimatu napięć pomiędzy neofaszystami a antyfaszystami, charakterystycznego dla przełomu lat 60. i 70. oraz początku terroryzmu politycznego „ołowianych lat”, było podłożenie ładunku wybuchowego przy grobowcu Mussoliniego, który eksplodował w Boże Narodzenie 1971 r., uszkadzając część sarkofagu.

Wzrost turystyki ideologicznej w Predappio nastąpił w szczególności z okazji obchodów stulecia urodzin faszystowskiego przywódcy w 1983 r., kiedy odbyła się uroczysta pielgrzymka do jego grobu, w której wzięli udział m.in. sekretarz MSI Giorgio Almirante i jego następca Gianfranco Fini. Według szacunku w 1983 r. Predappio odwiedziło ponad 30 000 turystów. W następnych latach liczba odwiedzających sięgnęła nawet 100 000, a straż przy sarkofagu pełniła specjalna gwardia honorowa, złożona z ochotników związanych z MSI. Jednocześnie też pod koniec lat 80. nieopodal cmentarza rozwinął się nielegalny handel kiczowatymi gadżetami komercyjnymi związanymi z osobą duce (popiersia Mussoliniego, plakaty, kalendarze, breloczki, kartki pocztowe), aż po mundury i pałki-zabawki (*manganelli*) oraz butelki wina ze szczepu Sangiovese pod nazwą „L’Innominato” („Bezimienny”) z charakterystyczną czarną etykietką. Należy zaznaczyć, że obchody stulecia urodzin Mussoliniego wpisały się w nowy klimat polityczny we Włoszech, który wpłynął także na zmianę sposobu podchodzenia do faszystowskiej przeszłości. W 1983 r. lider Włoskiej Partii Socjalistycznej (Partito Socialista Italiano, PSI) Bettino Craxi, tworząc swój rząd, jako pierwszy premier w historii powojennych Włoch konsultował jego skład z przedstawicielami MSI oraz publicznie potępił izolację tego ugrupowania na włoskiej scenie politycznej. Podobnie też w maju 1985 r., związany z PSI, prezydent Sandro Pertini spotkał się z Giorgiem Almirantem, żeby przedyskutować problemy polityczne współczesnych Włoch. Przykładem polityki otwarcia w stosunku do MSI, które charakteryzowało Włoską Partię Socjalistyczną, było także poświęcenie w 1986 r. – pomimo protestów środowisk antyfaszystowskich – jednej z sekcji muzeum historycznego w miasteczku Frosinone marszałkowi Rodolfowi Grazianiemu, byłemu generalnemu gubernatorowi i wicekrólowi Etiopii, który wsławił się m.in. brutalną pacyfikacją plemion tubylczych, połączoną z użyciem broni chemicznej i tworzeniem obozów koncentracyjnych w Libii, Cyrenajce oraz Etiopii. Konsekwencją tej tendencji były liczne studia biograficzne oraz filmy dokumentalne poświęcone

²³ W XII artykule postanowień końcowych Konstytucji Republiki Włoskiej, przyjętej przez Zgromadzenie Konstytucyjne w dniu 22 grudnia 1947 r. i obowiązującej od 1 stycznia 1948 r., jest mowa, iż zabrania się ponownego tworzenia w jakiegokolwiek formie rozwiązanej partii faszystowskiej oraz przewiduje karę pozbawienia czynnych i biernych praw wyborczych na okres 5 lat dla *ex gerarchów* faszystowskich.

Mussoliniemu i różnym dygnitarzom faszystowskim, jak: Giuseppe Bottaiowi, Italowi Balbowi, Galeazzowi Cianowi, Luigiemu Bolliemu, Alessandrowi Pavoliniemu, Achillemu Staracemu, starające się ukazać ich „ludzkie oblicze”, przede wszystkim jako troskliwych ojców rodziny i przykładowych obywateli. W 1982 r. drugi kanał publicznej telewizji Rai Due wyemitował na przykład film dokumentalny Nicola Caracciolo pt. *Tutti gli uomini del duce*, poświęcony takim postaciom, jak: Galeazzo Ciano, Italo Balbo i Dino Grandi, a w 1985 r. Rai Uno pokazała serial *Io e il duce* w reżyserii Alberta Nigrin. Największy rozgłos zdobył jednak film pt. *Claretta*, wyreżyserowany przez Pasquale Squitieriego, z Claudią Cardinale w roli głównej, poświęcony Claretcie Petacci, który został przedstawiony na Festiwalu w Wenecji w 1984 r., wywołując protest jury²⁴.

3. PROJEKT MUZEUM FASZYZMU W PREDAPPPIO

Wraz z początkiem lat 90. i nową scenerią polityczną po upadku I Republiki (1994 r.) temat dziedzictwa faszyzmu oraz ponownego wykorzystania miejsc dotąd nieużywanych (jak dom rodzinny Mussoliniego czy *Casa del fascio*) zajął centralną pozycję w programie wszystkich sił politycznych, przede wszystkim lewicowych i centrolewicowych, które do 2019 r. administrowały Predappio. Jak już wspominałam, partią, która podkreślała swój związek z „człowiekiem z Predappio” przez cały okres I Republiki, był Włoski Ruch Społeczny. Po kongresie w Fiuggi i transformacji MSI w Sojusz Narodowy (Alleanza Nazionale, AN), w 1995 r., swoje związki z miejscem zaczęły wykazywać skrajnie prawicowe formacje polityczne, na czele z Forza Nuova, La Destra, Fronte Nazionale, a ostatnio Fratelli d'Italia. W konsekwencji nastąpiła „radyzacja turystyki ideologicznej”, która przejawiała się w organizowaniu przez różne grupy ekstremistyczne (skinheadów, ultras), przebranych w mundury byłych faszystowskich *gerarchów* pielgrzymek do grobu duce. Z drugiej strony lewicowe władze miejskie podjęły próbę waloryzacji dziedzictwa historycznego Predappio. I tak, reprezentujący centrolewicową listę obywatelską burmistrz Ivo Marcelli, który jeszcze w połowie lat 90. udzielił licencji sklepikarzom sprzedającym gadzety faszystowskie, w 1999 r. przystąpił do restauracji domu rodzinnego Mussoliniego z zamiarem wykorzystania go jako miejsca ekspozycji historycznych i dokumentacyjnych, przygotowywanych pod kuratelą zespołu ekspertów, głównie złożonego z profesorów uniwersyteckich. Miało to na celu zmianę charakteru turystyki z „ideologiczno-nostalgicznej” na „historyczno-kulturową”. Marcelli zamierzał uczynić z Predappio cel wycieczek turystów zainteresowanych współczesną historią, spędzających wakacje na wybrzeżu adriatyckim, a także studentów i uczniów szkół średnich. W 2000 r. w domu Mussoliniego została zorganizowana wielka wystawa poświęcona duce, która miała być pierwszym krokiem w kierunku utworzenia stałej ekspozycji muzealnej. W 2008 r. zabroniono ekspozycji w witrynach sklepowych symboli związanych z faszyzmem, narodowym socjalizmem oraz

²⁴ N. Tranfaglia, *Fascismo e mass media: dall'intervista di De Felice agli sceneggiati televisivi*, „Passato e presente” 1983, nr 3, s. 142-143.

nawołujących do nienawiści na tle rasowym (pałek, swastyk itd.). Politykę zwalczania zjawiska turystyki nostalgicznej poprzez waloryzację historyczną miasta kontynuował też kolejny burmistrz Predappio Giorgio Frassinetti z partii PD. Należy podkreślić, że Frassinetti, już wcześniej będąc radnym, próbował zabronić sprzedawania souvenirów o charakterze ideologicznym i zajął zdecydowanie wrogie stanowisko przeciwko wszelkim formom nostalgicznych rytuałów neofaszystowskich. W 2009 r. wziął udział w konferencji zorganizowanej w ojczystym mieście Hitlera Braunau am Inn poświęconej problematyce ojczyzn dyktatorów i miejsc niechcianej pamięci. Dzięki jego staraniom została zorganizowana wystawa pt. *Predappio – miasto XX wieku* (*Predappio città del Novecento*), a w maju 2011 r. miasto zostało włączone do projektu *Atrium*, finansowanego przez Radę Europy, który miał na celu stworzenie europejskiego szlaku architektury reżimów totalitarnych. Działalność Frassinettiego wzbudziła zainteresowanie mediów zagranicznych, na czele z „New York Times”, który w 2011 r. poświęcił szereg artykułów Predappio, a w 2012 r. dziennikarze francuscy Cyril Bérard i Samuel Picas, we współpracy z „Le Monde”, nakręcili film dokumentalny pt. *La Duce vita*. We wrześniu 2013 r. odbyła się też uroczysta inauguracja wystawy poświęconej młodzieńczemu okresowi życia Mussoliniego, która była szeroko komentowana w gazetach niemieckich i w „The Independent”.

W lutym 2014 r. Frassinetti przedstawił projekt stworzenia muzeum w byłej *Casa del Fascio*, który wzbudził ożywioną dyskusję we Włoszech, angażując najważniejszych badaczy faszyzmu²⁵. W koncepcji burmistrza *Casa del Fascio* miała zostać zamieniona w centrum badawcze, współpracujące z uniwersytetami, instytutami naukowymi (*Istituti storici della Resistenza*) i władzami regionów oraz prowincji. Ostatecznie projekt restauracji byłej *Casa del Fascio* został zaaprobowany przez radę miejską Predappio 30 listopada 2015 r. Przewidywał on stworzenie stałej wystawy poświęconej historii faszyzmu pt. *L'Italia totalitaria. Stato e società in epoca fascista* z międzynarodowym komitetem naukowym, kierowanym przez profesora historii współczesnej na uniwersytecie w Sienie Marcella Floresa, który w lutym 2015 r. doprowadził do włączenia Predappio do europejskiej sieci pamięci EUROM, z siedzibą w Barcelonie. W projekcie przygotowanym przez radę miejską wspólnie z Istituto Storico Parri w Bolonii przedstawiono szczegóły stworzenia centrum muzealnego i naukowego o charakterze międzynarodowym, mającego na celu wspieranie krytycznej analizy zjawiska totalitaryzmów XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem historii faszyzmu, a także umacniania włoskiej i europejskiej tożsamości.

Należy zaznaczyć, że idea utworzenia centrum badawczego w Predappio miała już długą tradycję. Pierwszy pomysł pojawił się pod koniec lat 80., kiedy to radni planowali odrestaurować dom rodzinny Mussoliniego i przeznaczyć go na archiwum historyczne oraz muzeum archeologiczne. Jak już wspominałam, w programach politycznych administracji centrolewicowych projekt *Predappio – miejsce współczesnej pamięci i konfrontacji* (*Predappio paese della memoria contemporanea e del confronto*) zajmował centralną

²⁵ S. Fiori, *La sfida di Predappio alla nostalgia del duce*, „La Repubblica” 2016, 29 III, [online] <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2016/03/29/la-sfida-di-predappio-alla-nostalgia-del-duce42.html>, 30 X 2020.

pozycję. Wpisywał się on też w lansowaną po upadku I Republiki, przede wszystkim przez włoską pravicę, narrację faszyzmu jako zamkniętego okresu w historii, której głównym promotorem był lider AN, Gianfranco Fini. Zgodnie z postulatami repacyfikacji i pojednania pomiędzy dwiema tradycyjnie przeciwnymi częściami włoskiego społeczeństwa – faszystami i antyfaszystami – w celu zbudowania „wspólnej pamięci” w latach 1993-1995 politycy prawicowi i centroprawicowi próbowali wyrzucić presję na ówczesnego prezydenta Republiki Oscara Luigi Scalfaro, żeby poparł postulat „zakończenia dramatycznych podziałów społeczeństwa włoskiego” z okresu wojny cywilnej lat 1943-1945, a Fini w głośnym wywiadzie opublikowanym w 1994 r. w „Corriere della Sera” wyraził życzenie, aby 25 kwietnia, obchodzony jako święto wyzwolenia Włoch spod jarzma faszyzmu (*Festa della liberazione*), przybrał charakter „antytotalitarny, a nie jedynie antyfaszystowski”²⁶.

Projekt utworzenia muzeum w Predappio wpisał się zatem w trwającą od wielu lat debatę nad charakterem faszyzmu oraz potrzebą „przepracowania” przez włoskie społeczeństwo owej trudnej przeszłości. Wywiad udzielony przez burmistrza Frassinetti dla „Il Giornale” 19 kwietnia 2014 r. wywołał publiczną dyskusję, w której wzięli udział najwybitniejsi badacze faszyzmu, jak: Francesco Perfetti, Guido Sabbatucci, Carlo Ginzburg, Mario Isnenghi, Filippo Focardi, Enzo Collotti, Simon Levis Sullam, Pier Paolo Tamburelli. W trakcie debaty wykształciły się dwa różne stanowiska. Z jednej strony przeciwnicy projektu przedstawili swoje wątpliwości związane z ulokowaniem muzeum w Predappio. Obiekcje związane z wyborem miejsca podyktowane były obawą, że utworzenie muzeum w rodzinnej miejscowości Mussoliniego może doprowadzić do stworzenia instytucji o charakterze kommemoratywnym. Jak podkreślili Mario Isnenghi i Carlo Ginzburg, wybór Predappio mógł przyczynić się do promowania jednostronnej wizji faszyzmu jako miejsca kultu Mussoliniego²⁷. Podobnie też Filippo Focardi, Enzo Collotti, Simon Levis Sullam i Pier Paolo Tamburelli sugerowali wybór innego miejsca, mniej kojarzącego się z sylwetką Mussoliniego, proponując Mediolan, gdzie faszyzm narodził się jako ruch, lub Rzym, gdzie doszedł do władzy. Ewentualnie brano także pod uwagę Fossoli di Carpi, gdzie mieścił się pierwszy obóz

²⁶ Wyrazem tej tendencji było m.in. ustanowienie dwóch nowych świąt państwowych: Dnia Pamięci (*Giorno del Ricordo*), obchodzonego 10 lutego dla uczczenia pamięci ofiar *foibe* oraz Włochów wydalonych z Istrii i Dalmacji (ustawa nr 92 przygotowana przez AN), oraz Dnia Wolności (*Giorno della libertà*), ustanowionego przez parlament, według projektu Forza Italia, 9 listopada w rocznicę upadku muru berlińskiego w celu upamiętnienia „tragicznych skutków wszystkich totalitaryzmów”. W 2003 r. senatorzy AN przygotowali także projekt ustawy mającej na celu zrównać status byłych bojowników Włoskiej Republiki Społecznej z walczącymi o wyzwolenie Włoch partyzantami, który jednak nie został przyjęty w parlamencie, podobnie zresztą jak projekt wysunięty przez Popolo della Libertà w 2008 r. stworzenia nowego odznaczenia (*Ordine del Tricolore*) dla wszystkich Włochów biorących udział w II wojnie światowej. Szerzej na ten temat zob. F. Focardi, *Il passato conteso: Transizione politica e guerra della memoria in Italia dalla crisi della prima Repubblica ad oggi*, [w:] *L'Europa e le sue memorie: Politiche e culture del ricordo dopo il 1989*, red. F. Focardi, B. Groppo, Roma 2013, s. 62.

²⁷ C. Ginzburg, S. Luzzatto, *Museo del fascismo a Predappio: perché sì, perché no o perché forse?*, „Doppiozero” 2016, 9 III, [online] <https://www.doppiozero.com/materiali/storia-e-memoria/predappio-si-o-no>, 30 X 2020.

koncentracyjny dla Żydów we Włoszech²⁸. Wspomniani historycy zwrócili uwagę na tendencję do instrumentalnego podejścia do faszystowskiej przeszłości przez różne siły polityczne, przede wszystkim skrajnie prawicowe, i próbę lansowania narracji historycznej wykorzystującej wizję łagodnej dyktatury duce oraz stereotypu „dobrych Włochów” (*Italiani brava gente*), wprowadzonych w błąd przez Hitlera i ofiar przemocy ze strony nazifaszystów w latach 1943-1945. Z drugiej strony część badaczy zaprotestowała przeciwko „demonizacji miejsca”, odwołując się do przykładu Centrum Dokumentacji Nazizmu w Kolonii. W szczególności „prewencyjną cenzurę miejsca” odrzucili badacze zaangażowani w realizację projektu, Marcello Flores i Alberto De Bernardi, którzy starali się wykazać, że dzięki szeroko zakrojonej operacji kulturalnej i zachowaniu pełnego rygoru naukowego będzie można stworzyć w Predappio muzeum poświęcone temu, czym faszyzm był naprawdę w historii Włoch oraz narodu włoskiego. W celu uzyskania poparcia dla projektu 16 lutego 2016 r. Flores rozposztał apel, który został podpisany przez 54 włoskich oraz zagranicznych historyków i opublikowany dwa dni później na stronie internetowej progetttopredappio.it. W styczniu 2016 r. podsekretarz Prezesa Rady Ministrów Luca Lotti zadeklarował poparcie centrolewicowego rządu Mattea Renziego dla projektu oraz dofinansowanie w wysokości 2 milionów euro. Decyzja premiera Renziego zbiegła się w czasie z podaniem pod głosowanie w parlamencie ustawy przygotowanej przez wywodzącego się z tej samej partii (PD) deputowanego Emanuele Fiana (tak zwana *legge Fiano*), mającej na celu wprowadzenie nowego artykułu do włoskiego kodeksu karnego, regulującego przestępstwo propagowania faszyzmu, również przy użyciu symboli nawiązujących do dyktatury Mussoliniego, oraz batalią prowadzoną przez burmistrza Rimini Andreę Guassiego, także z Partii Demokratycznej, za wprowadzenie sankcji karnych za sprzedaż gadżetów faszystowskich. Ta ostatnia propozycja została przyjęta przez Radę regionu Emilii-Romanii.

Otwarcie muzeum, planowane na 2019 r., zostało czasowo odroczone ze względu na wynik wyborów w Predappio, które (w maju 2019 r.) wygrała koalicja prawicowa złożona z Ligi (Północnej), Braci Włochów (Fratelli d'Italia, FdI) i Naprzód Włochy (Forza Italia). Należy zaznaczyć, że partia Fratelli d'Italia, która pojawiła się na scenie politycznej w grudniu 2012 r., używając początkowo nazwy Fratelli d'Italia – Alleanza Nazionale, od samego początku podkreślała swoje związki historyczne z Movimento Sociale Italiano-Destra Nazionale oraz Alleanza Nazionale²⁹. Jak zauważył włoski politolog Piero Ignazi, jej główne punkty programowe, takie jak duma narodowa, która przybiera nieraz charakter nacjonalistyczny, aktywna rola państwa w gospodarce, uwrażliwienie na problemy południa Włoch oraz prawa socjalne, odnoszą się do tej

²⁸ *Tamże*.

²⁹ Wielu z czołowych przedstawicieli tej partii, łącznie z liderką Giorgią Meloni, wywodzi się z działającej przy MSI neofaszystowskiej młodzieżówki Fronte della Gioventù. Zob: F. Boezi, *Così la Meloni ha evitato la scomparsa della destra italiana*, „Il Giornale” 2020, 26 VI, [online] <https://www.ilgiornale.it/news/cos-meloni-ha-evitato-scomparsa-destra-italiana-1872897.html>, 15 IX 2020. Zob. też R. Chiarini, *La Destra italiana: Il paradosso di un'identità illegittima*, „Italia Contemporanea” 1991, nr 185, s. 584-585.

właśnie kultury politycznej³⁰. Do tradycji neofaszystowskich nawiązuje też logo ugrupowania, na którym widnieje trójkolorowy ogień, przypominający historyczny symbol MSI³¹. Aktualnie ta partia, najmocniej na scenie politycznej Włoch, reprezentuje tendencję do przedstawiania faszyzmu jako zamkniętego rozdziału w historii, połączoną z próbą jego rehabilitacji. Liderka FdI Giorgia Meloni (ur. 1977 r.), chociaż jak zadeklarowała wielokrotnie, ze względu na datę urodzenia nigdy nie była faszystką³², w czasie swoich wystąpień chętnie cytuje słowa Giorgia Almirantego, a także nawiązując do postulatów Gianfranca Finiego, proponuje zastąpić święto upadku faszyzmu 25 kwietnia, inną rocznicą, *mniej dzielącą Włochów*³³. Bardzo znacząca dla wspomnianej tendencji okazała się też jej wypowiedź, że *faszystowski duce zrobił też „rzeczy dobre”, a za godne potępienia można uznać jedynie wprowadzenie systemu autorytarnego oraz niektóre posunięcia, jak ustawy rasistowskie* czy wciągnięcie Włoch do wojny³⁴.

Jak można się było spodziewać, projekt utworzenia muzeum faszyzmu nie znalazł poparcia nowych władz miejskich. Aktualny burmistrz, związany z Ligą, Roberto Canali, ogłosił, iż nie podziela idei stworzenia centrum o wymiarze międzynarodowym, opowiadając się raczej za muzeum o charakterze lokalnym³⁵. Jak zadeklarował, chciałby uniknąć stworzenia w Predappio stałej ekspozycji muzealnej dwudziestolecia faszystowskiego będącej „biegunem polemik i podziałów społecznych”. Drugim problemem, który znalazł się w centrum zainteresowania nowego burmistrza, było rozwiązanie sporu z rodziną Mussolinich w kwestii opłacania ochrony grobowca duce. Potomkowie faszystowskiego przywódcy, którzy w 2019 r. zdecydowali się zamknąć kryptę dla zwiedzających,

³⁰ P. Ignazi, *Qualcosa di nuovo, a destra. Dal declino di Berlusconi alla ascesa di Meloni*, „La Repubblica” 2020, 8 I, s. 34.

³¹ Od lutego 2014 r. do 3 grudnia 2017 r. partia nosiła oficjalną nazwę Fratelli d'Italia – Alleanza Nazionale. Na drugim kongresie w 2017 r. został zmodyfikowany symbol partii: pozostał biało-czerwono-zielony ogień z napisem MSI, natomiast zostały wyeliminowane wszelkie odwołania do AN. Zob. M. Rebotti, *La fiamma, dal disegno di Almirante al nuovo logo di Fratelli d'Italia*, „Corriere della Sera” 2017, 4 XII, [online] https://www.corriere.it/politica/cards/fiamma-disegno-almirante-nuovo-logo-fratelli-d-italia/via-an-piu-fiamma-simbolo-fratelli-d-italia_principale.shtml, 12 VII 2020.

³² P. Battista, *Lavacri e nostalgie gli ex Msi e i conti (mai fatto del tutto) con il fascismo*, „Corriere della Sera” 2016, 22 III, [online] https://www.corriere.it/politica/16_marzo_22/lavacri-nostalgie-ex-msi-conti-mai-fatti-tutto-il-fascismo-168974dc-efa6-11e5-9957-88f22239b898.shtml, 2 VII 2020.

³³ Z okazji obchodów 25 kwietnia w 2020 r. Meloni zaproponowała zamienić je w święto upamiętnienia ofiar wszystkich wojen oraz epidemii koronawirusa COVID-19. Zob. M. Rebotti, *Polemica sul 25 aprile, Fratelli d'Italia: „Ricordiamo i caduti di tutte le guerre e del Covid, la canzone del Piave al posto di Bella ciao”*, „La Repubblica” 2020, 18 IV, [online] https://www.repubblica.it/politica/2020/04/18/news/fratelli_d_italia_sul_25_aprile_ricordiamo_i_caduti_di_tutte_le_guerre_e_del_covid_la_canzone_del_piave_al_posto_di_bella-254391375/, 2 VII 2020.

³⁴ M. Rebotti, *Meloni (An): „Mussolini come Castro” E i giovani di Polo e Unione si dividono*, „Corriere della Sera” 2006, 9 XII, [online] <https://www.pressreader.com/italy/corriere-della-sera/20061209/281930243491674>, 2 VII 2020.

³⁵ F. Giubilei, *Predappio cancella il museo sul fascismo: „Sarà un centro dedicato alla storia locale”*, „La Stampa” 2020, 15 I, [online] <https://www.lastampa.it/topnews/primo-piano/2020/01/16/news/predappio-cancella-il-museo-sul-fascismo-sara-un-centro-dedicato-alla-storia-locale-1.38334210>, 26 XI 2020.

zwrócili się z apelem o nadanie jej statusu grobowca o charakterze zabytkowym, co przenosiłoby obowiązek jego ochrony jako „dobra architektoniczno-historycznego” na gminę. Dotychczas obowiązek pilnowania grobowca i porządku na cmentarzu przy okazji masowych pielgrzymek nostalgików spoczywał na rodzinie Mussolinich. Canali, który chociaż podkreślił niemożność finansowania stałego dozorczy, zadeklarował jednak, iż doprowadzi do ponownego otwarcia krypty jako miejsca o znaczeniu turystycznym oraz ważnego źródła dochodów dla wielu mieszkańców Predappio³⁶.

KILKA REFLEKSJI NA ZAKOŃCZENIE

Kontrowersje związane z projektem utworzenia muzeum faszyzmu w Predappio świadczą wyraźnie, iż próba stworzenia pozytywnego wizerunku miasta obciążonego historycznie jest trudna do zrealizowania. Zainaugurowana w latach 80. XX wieku polityka centrolewicowych władz miejskich, zmierzająca do wykorzystania jego trudnego dziedzictwa do celów edukacyjnych i rozwoju turystyki historycznej, zderza się z obawą przed stworzeniem miejsca kultu Mussoliniego i centrum pielgrzymek nostalgików oraz zwolenników dawnego reżimu. W świadomości Włochów rodzinna miejscowość duce pozostaje symbolem faszyzmu. Chociaż od upadku Mussoliniego upłynęło już 75 lat, społeczeństwo jest ciągle podzielone zarówno w kwestii oceny dwudziestolecia faszystowskiego, jak i w podejściu do materialnego dziedzictwa tej epoki. Nie ulega wątpliwości, że we Włoszech mamy do czynienia ze zderzeniem dwóch różnych polityk pamięci. Podczas gdy ugrupowania skrajnie prawicowe (MSI, AN, FdI), zgodnie z zainaugurowaną w latach 90. XX wieku polityką rewizjonizmu historycznego, starają się zrehabilitować reżim Mussoliniego³⁷, forsując jego postrzeganie jako dyktatury nieszczególnie represyjnej, przede wszystkim w porównaniu z III Rzeszą Adolfa Hitlera, środowiska antyfaszystowskie, o proveniencji centrolewicowej, uważają reżim stworzony przez duce za totalitarny, winny brutalnej kolonizacji Libii, Etiopii i Bałkanów, prześladowaniom przeciwników politycznych, a także deportacji 8500 włoskich Żydów do nazistowskich obozów zagłady w latach 1943-1945. Społeczeństwo włoskie różni się też w kwestii postrzegania miejsc związanych z faszyzmem. Skrajna prawica uważa dziedzictwo tego okresu za element włoskiej tożsamości oraz integralną część narodowej historii. Środowiska centrolewicowe zwracają natomiast uwagę na walor edukacyjny tych miejsc, podkreślając konieczność pielęgnowania pamięci o tym, czym naprawdę była dyktatura Mussoliniego w historii Włoch. W odniesieniu do muzeum

³⁶ L. Bertaccini, *Cripta Mussolini Predappio, la lettera della famiglia. „Aperta sempre”. Predappio, lettera della famiglia al sindaco: toccano a voi i costi di custodia, tutela e ordine pubblico*, 30 VII 2020, [online] <https://www.ilrestodelcarlino.it/forl%C3%AC/cronaca/cripta-mussolini-predappio-1.5368792>, 10 VIII 2021 oraz M. Rebotti, *Predappio ai Mussolini, „Non paghiamo custode cripta” Il sindaco: „La casa del fascio non sarà museo del Ventennio”*, 7 VIII 2020, [online] https://www.ansa.it/sito/notizie/politica/2020/08/07/sindaco-predappio-incontrera-eredi-mussolini-su-sorta-cripta_1e6d8ca3-3cc4-458a-8b8a-13ffb13f218a.html, 10 VIII 2021.

³⁷ H. Malone, *Legacies of Fascism...*, s. 446.

faszystów w Predappio wątpliwości związane z wyborem miejsca, wysunięte przez część współczesnych historyków (m.in. F. Focardiego, E. Collottiego, G. Albanese, M. Isnenghiego), wynikają z faktu, iż w ich opinii Włochy nie „przepracowały dotąd swojej trudnej przeszłości”. Jak zauważył Filippo Focardi, zapoczątkowana już w latach 90. narracja historyczna, wykorzystująca wizję stosunkowo łagodnej dyktatury Mussoliniego, w porównaniu z reżimem narodowego socjalizmu, oraz opierająca się na „micie dobrych Włochów” (*Italiani brava gente*)³⁸, która weszła na stałe do kultury politycznej z początkiem nowego stulecia, prowadzi do tendencji do „autorozgrzeszenia się” społeczeństwa za okres faszyzmu. We włoskiej kulturze pamięci dominuje rewindykacja roli, jaką odegrał antyfaszystowski ruch oporu (*Resistenza*), połączona z tendencją do przedstawiania się w roli ofiar faszystowskiego reżimu i co za tym idzie – odrzucaniem wszelkiej odpowiedzialności za jego zbrodnie oraz przerzucaniem całej winy na hitlerowskie Niemcy³⁹. Zapominanie o tym, czym był faszyzm w historii Włoch, niesie ze sobą dość duże niebezpieczeństwo. Prowadzi nie tylko do „banalizacji dyktatury Mussoliniego”, na co zwrócił uwagę już z początkiem XXI w. historyk Emilio Gentile, ale także legitymizuje na scenie politycznej działalność ugrupowań skrajnie prawicowych, odwołujących się do tej właśnie tradycji, jak Fratelli d'Italia, CasaPound czy Forza Nuova, które wykorzystują miejsca symbolicznie związane z dziedzictwem dwudziestolecia faszystowskiego dla własnych celów politycznych.

BIBLIOGRAFIA

- Baioni M., *Predappio*, [w:] *I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita*, red. M. Isnenghi, Roma–Bari 1996, s. 502–511.
- Bankowicz M., *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011.
- Banaszkiewicz M., *Turystyka w miejscach kłopotliwego dziedzictwa*, Kraków 2018.
- Bankowicz M., *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 2006, nr 1(5), s. 52–65.
- Battista P., *Lavacri e nostalgie gli ex Msi e i conti (mai fatti del tutto) con il fascismo*, „Corriere della Sera” 2016, 22 III, [online] https://www.corriere.it/politica/16_marzo_22/lavacri-nostalgie-ex-msi-conti-mai-fatti-tutto-il-fascismo-168974dc-efa6-11e5-9957-88f22239b898.shtml.
- Belmonte H. Di, *Una favola vera*, Milano 1933.
- Ben-Ghiat R., *Why Are So Many Fascist Monuments Still Standing in Italy?*, „The New Yorker” 2017, 5 X, [online] <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/why-are-so-many-fascist-monuments-still-standing-in-italy>.

³⁸ Jak zauważył Filippo Focardi, do wykształcenia mitu *Italiani brava gente* doprowadził w dużej mierze fakt, że we Włoszech, w odróżnieniu od Niemiec, po zakończeniu II wojny światowej nie odbyły się procesy dygnitarzy PNF i wojskowych winnych przestępstw z okresu dyktatury faszystowskiej. Zob. F. Focardi, *Nel cantiere della memoria. Fascismo, Resistenza, Shoah, Foibe*, Roma 2020, s. 95–114.

³⁹ *Tamże*, s. 29–30.

- Bertaccini L., *Cripta Mussolini Predappio, la lettera della famiglia. „Aperta sempre”. Predappio, lettera della famiglia al sindaco: toccano a voi i costi di custodia, tutela e ordine pubblico*, 30 VII 2020, [online] <https://www.ilrestodelcarlino.it/forl%C3%AC/cronaca/cripta-mussolini-predappio-1.5368792>.
- Boezi F., *Così la Meloni ha evitato la scomparsa della destra italiana*, „Il Giornale” 2020, 26 IV, [online] <https://www.ilgiornale.it/news/cos-meloni-ha-evitato-scomparsa-destra-italiana-1872897.html>.
- Chadha A., *Ambivalent Heritage: Between Affect and Ideology in a Colonial Cemetery*, „Journal of Material Culture” 2006, vol. 11, no. 3, s. 339-363, <https://doi.org/10.1177/1359183506068809>.
- Chiarini R., *La Destra italiana. Il paradosso di un'identità illegittima*, „Italia Contemporanea” 1991, nr 185, s. 581-600.
- Fiori S., *La sfida di Predappio alla nostalgia del duce*, „La Repubblica” 2016, 29 III, [online] <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2016/03/29/la-sfida-di-predappio-alla-nostalgia-del-duce42.html>.
- Focardi F., *Il passato conteso. Transizione politica e guerra della memoria in Italia dalla crisi della prima Repubblica ad oggi*, [w:] *L'Europa e le sue memorie*, red. F. Focardi, B. Groppo, Roma 2013, s. 51-90.
- Focardi F., *Nel cantiere della memoria. Fascismo, Resistenza, Shoah, Foibe*, Roma 2020.
- Ginzburg C., Luzzatto S., *Museo del fascismo a Predappio: perché sì, perché no o perché forse?*, „Doppiozero” 2016, 9 III, [online] <https://www.doppiozero.com/materiali/storia-e-memoria/predappio-si-o-no>.
- Giubilei F., *Predappio cancella il museo sul fascismo: „Sarà un centro dedicato alla storia locale”*, „La Stampa” 2020, 15 I, [online] <https://www.lastampa.it/topnews/primopiano/2020/01/16/news/predappio-cancella-il-museo-sul-fascismo-sara-un-centro-dedicato-alla-storia-locale-1.38334210>.
- Graham B., Ashworth G., Tunbridge J., *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*, London 2000, <https://doi.org/10.4324/9781315824895>.
- Harrison R., *Forgetting to Remember, Remembering to Forget: Late Modern Heritage Practices, Sustainability and „the Crises” of Accumulation of the Past*, „International Journal of Heritage Studies” 2012, vol. 19, no. 6, s. 579-595, <https://doi.org/10.1080/13527258.2012.678371>.
- Ignazi P., *Qualcosa di nuovo, a destra. Dal declino di Berlusconi all'ascesa di Meloni*, „La Repubblica” 2020, 8 I, s. 34.
- Macdonald S., *Difficult Heritage: Negotiating in the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, London 2009.
- Macdonald S., *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*, New York 2013, <https://doi.org/10.4324/9780203553336>.
- Malone H., *Legacies of Fascism: Architecture, Heritage and Memory in Contemporary Italy*, „Modern Italy”, special issue *The Force of History* 2017, vol. 22, no. 4, s. 445-470, <https://doi.org/10.1017/mit.2017.51>.

- Mantelli B., *Fascismus, Geschichte Italiens, Selbstverständnis der Republik. Kritische Anmerkungen zur jüngsten Debatte über die Beziehung von Geschichte und Gegenwart*, [w:] *Faschismus und Faschismen im Vergleich. Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag*, red. C. Dipper, J. Petersen, Köln 1998.
- Mattioli A., „Viva Mussolini!”. *La guerra della memoria nell'Italia di Berlusconi, Bossi, Fini*, Milano 2011.
- Meskeel L., *Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology*, „Anthropological Quarterly” 2002, vol. 75, nr 3, s. 557-574, <https://doi.org/10.1353/anq.2002.0050>.
- Nora P., *Between Memory and History, Les Lieux de Mémoire*, „Representations”, special issue: *Memory and Counter-Memory* 1989, nr 26, s. 7-24, <https://doi.org/10.2307/2928520>.
- Passerini L., *Mussolini*, [w:] *I luoghi della memoria. Personaggi e date dell'Italia unita*, red. M. Isnenghi, Roma-Bari 1997, s. 166-185.
- Passerini L., *Mussolini immaginario. Storia di una biografia (1915-1939)*, Roma-Bari 1991.
- Proli M., *Predappio, il paese del duce*, „E-Review Dossier” 2019-2020, vol. 7, s. 1-34.
- Querel V., *Il paese di Benito: Cronache di Predappio e dintorni*, Roma 1954.
- Rebotti M., *La fiamma, dal disegno di Almirante al nuovo logo di Fratelli d'Italia*, „Corriere della Sera” 2017, 4 XII, [online] https://www.corriere.it/politica/cards/fiamma-disegno-almirante-nuovo-logo-fratelli-d-italia/via-an-piu-fiamma-simbolo-fratelli-d-italia_principale.shtml.
- Rebotti M., *Meloni (An): „Mussolini come Castro” E i giovani di Polo e Unione si dividono*, „Corriere della Sera” 2006, 9 XII, [online] <https://www.pressreader.com/italy/corriere-della-sera/20061209/281930243491674>.
- Rebotti M., *Polemica sul 25 aprile, Fratelli d'Italia: „Ricordiamo i caduti di tutte le guerre e del Covid, la canzone del Piave al posto di Bella ciao”*, „La Repubblica” 2020, 18 IV, [online] https://www.repubblica.it/politica/2020/04/18/news/fratelli_d_italia_sul_25_aprile_ricordiamo_i_caduti_di_tutte_le_guerre_e_del_covid_la_canzone_del_piave_al_posto_di_bella-254391375/.
- Rebotti M., *Predappio ai Mussolini, „Non paghiamo custode cripta” Il sindaco: „La casa del fascio non sarà museo del Ventennio”*, 7 VIII 2020, [online] https://www.ansa.it/sito/notizie/politica/2020/08/07/sindaco-predappio-incontrera-eredi-mussolini-su-sorta-cripta_1e6d8ca3-3cc4-458a-8b8a-13ffb13f218a.html.
- Sondel-Cedarmas J., *Retroaktywna „defaszyzacja faszyzmu” w interpretacji Emilio Gentilego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2017, vol. 39, nr 1, s. 109-123, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.39.1.7>.
- Storchi S., *The ex-Casa del Fascio in Predappio and the question of the „difficult heritage” of Fascism in contemporary Italy*, „Modern Italy” 2019, vol. 24, no. 2, s. 139-157, <https://doi.org/10.1017/mit.2019.8>.
- Tunbridge J.E., Ashworth G.J., *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester 1996.
- Tranfaglia N., *Fascismo e mass media: dall'intervista di De Felice agli sceneggiati televisivi*, „Passato e presente” 1983, nr 3, s. 135-148.

Dr hab. Joanna SONDEL-CEDARMAS, prof. UJ – doktor habilitowana nauk społecznych w zakresie nauk o polityce. Jest pracownikiem naukowym w Instytucie Studiów Europejskich UJ, gdzie kieruje Zakładem Polityki i Kultury Krajów Śródziemnomorskich. Specjalizuje się w problematyce pamięci totalitaryzmów, ze szczególnym uwzględnieniem włoskiego faszyzmu, a także współczesnych nacjonalizmów, populizmów i skrajnej prawicy w Europie.